

УДК 821.112.2:82–343

ОЛЕНА КОБЗАР

*(Полтава)***МІФ ПРО НІБЕЛУНГІВ: РЕЦЕПЦІЯ,
ТРАНСФОРМАЦІЯ, ІДЕОЛОГІЯ***Ключові слова: міф, рецепція, трансформація, ідеологія, неоверсія.*

Численні інтерпретації міфу про нібелунгів у німецькомовній літературі XIX – XX ст. розглядаються науковцями як звернення німецької нації до своєї мови й літератури, до своїх традицій у руслі дискусій навколо культурної чи державно-національної ідентифікації. Із його рецепцією пов'язані дві тенденції, що мають соціальне походження й тісно пов'язані між собою. Це, з одного боку, традиційна культурно-естетична лінія, що веде від Й.В. Гете, ранніх романтиків, Г. Гервінуса й Ф. Геббеля до іронічного психологізування національного міфу Т. Манна; з іншого – політично-ідеологічна лінія, що використовувала міф про нібелунгів зі стратегічною метою узаконення верховенства німецької нації в Європі.

У XIX ст. міф про нібелунгів набув особливої популярності, асоціюючись у свідомості німців з установленням національної ідентичності, як, наприклад, міф про Теля для швейцарців чи міф про короля Артура для англійців. Головною причиною такої актуалізації можна вважати тенденцію до міфологізування в ексцесних етнографічних ситуаціях, коли, за словами М.О Новикової, «міфомислення особливо активізується, відповідаючи на «бурі громадянські і тривогу», намагаючись їх пояснити й заново об'єднати колективну свідомість, яка розкололася» [3, с. 265]. Для зростання патріотизму епохи потрібен був текст, який би демонстрував взірць німецької національної ідеї й походив би із прадавніх часів. Таким текстом стала літературна версія давньогерманського міфу «Пісня про нібелунгів», заново відкрита у XVIII ст.

Німецький поет і філолог Карл Зімрок, наголошуючи у 1840 р. на національній належності та цінності «Пісні про нібелунгів», назвав її «поетичним результатом нашої прадавньої історії, укоріненої в найдавніших переказах, що виросла разом із нами» і не є «окремою свавільною халтурою, а поступальним позасвідомим витвором усього народу, котрий відображає його життя і сутність, його серце і характер, його традиції і звички» [цит. за 9, с. 62].

Своїй дедалі більшій популярності в XIX ст. «Пісня про нібелунгів» завдячує Вільгельмові Шлегелю, чиї «Лекції про художню літературу та мистецтво» (1803-1804) надали їй особливої популярності серед освічених верств населення. Наголошуючи на значенні давньогерманського епосу, науковець стверджував, що німці володіють «німецькою Іліадою та Одиссеєю», у якій оспівано їхніх Геркулесів і Тесеїв, які з часом видаються ще чудовішими і величнішими, «більш поетичними, ніж сам великий Арміній» [9, с. 26]. Філософ покликався на Йоханеса фон Мюллера, дослідника історії німецької нації, який, розглядаючи характерні паралелі творів, першим увів вислів «німецька Іліада» (*teutsche Ilias*)

стосовно давньогерманського епосу. Із ним цілком погоджувався Г. Гервінус, для якого «Пісня про нібелунгів» без сумнівів була німецькою «Іліадою», тоді як «Гудрун» – «німецькою Одиссеєю» [6, с. 40]. Головним виразником культурно-філософської неідеологічної рецепції давньогерманського епосу німецькі дослідники (Бракерт) вважають Г.В.Ф. Гегеля, котрий у «Лекціях про естетику» підкреслював велич «Пісні про нібелунгів», стверджуючи, що вона написана в тоні об'єктивної і через те високоепічної жалоби. Вона створює враження, що в зображених подіях та долях окремих індивідів і всього роду людського ми маємо справу не лише з випадковостями людського існування, необхідність яких залишається дією темної сили, а з божественним пануванням, котре у «Пісні про нібелунгів» значно ідеалізується та поетизується.

Звернення до міфу про нібелунгів означало глибокі зміни в культурному світогляді доби, перехід від космополітичного до національного мислення, від поетики співчуття до героїчної поетики. Твір було залучено до буржуазного освітнього процесу з метою міфологізації, алегоризації та героїзації історичних і вигаданих персонажів. Ідеологічна пропаганда підносила його до свого роду «вітчизняної Біблії», що демонструвала героїчний смисл, непохитну стійкість, надлюдську сміливість, відвагу та добровільну пожертву заради честі й обов'язку. А.В. Шлегель в історичних дослідженнях «Пісні про нібелунгів» (1812) писав, що «ця героїчна поезія повинна насамперед стати найбільш шанованою серед усіх книг, священною грамотою, головною книгою у вихованні німецької молоді» [7, с. 20]. Науковці стверджували, що саме на основі стародавнього епосу можна створити «нову міфологію», те «колективотворче» ядро, з якого, за Ф.Шлегелем, жила античність, і шанувати її як «національну міфологію».

Актуалізацію національного міфу було викликано необхідністю підтримки світу, що руйнувався в процесі революційних рушійних змін, відродження попередніх культурних кодів через відсутність чи неприйняття нових. Національний міф ставав ідеєю, яка допомагала зберегти єдність суспільства у перехідний період, формувала національно-державну свідомість, її внутрішню цільність шляхом звернення до національно-історичного епосу. Національно-історичні міфологеми створювали підґрунтя усвідомлення безперервності становлення й розвитку нації від прадавніх часів до сьогодення. Тому національний міф про нібелунгів став важливим фактором актуальної історії Німеччини, невід'ємною частиною її культури, політичним засобом і стійкою структурою безперервного розвитку нації. За умов різких трансформацій економічного і політичного ладу, руйнування традиційних цінностей спільнота виявила довіру до національних міфологем, до національної історії.

Загальновідомо, що вожді Третього рейху демонстрували своє захоплення міфом про нібелунгів. Так, один із головних політичних і військових діячів нацистської Німеччини, рейхсфюрер СС Генріх Гімлер, який з дитинства захоплювався давньогерманським та скандинавським епосом, уважав «Пісню про нібелунгів» і «Едду» скарбницями стародавньої мудрості.

Постає запитання: яким чином ідеологи рейха намагалися «завербувати» до своїх лав міф про нібелунгів як історію про тих, хто викрав золото Рейну, був проклятий і повністю винищений?

Відповідь знаходимо в царині ідеологічного міфотворення. Для піднесення патріотизму ідеологам рейха потрібен був текст, який би містив національну ідею і мав стародавнє походження. «Пісня про нібелунгів», на перший погляд, зовсім не відповідала цим вимогам, оскільки дія епосу відбувається майже за п'ятсот років до початку німецької історії, описує події при бургундському королівському дворі, які закінчуються не перемогою, а тотальною загибеллю персонажів. Однак німці, у яких національна держава як історичний об'єкт ідентифікації тривалий час була відсутня, обґрунтовували свою єдність загальним національним характером. Тобто, у центрі рецепції германського епосу перебувала не дія, а характери персонажів, піднесені до рівня національних. Фрідріх Теодор Фішер указував на особливе значення «Пісні про нібелунгів» з точки зору зображених у ній характерів: «Герої нібелунги є справді німецькими типами характеру, як такі, що їх оспівував народ у доісторичні часи [...], як віддзеркалення його найкращих моральних сил» [8, с. 454]. Науковець конкретизував окремі історичні риси зазначеного національного характеру, вирізняючи передусім «німецьку вірність» та «німецьку сміливість», що стали соціально-політичними чеснотами. Концентрація на характеристиках персонажів германського епосу зумовила той факт, що «Пісня про нібелунгів» сприймалася як оспівування «специфічної німецької вірності» у смислі самоствердження культурної нації. При цьому жанр твору як «пісні загибелі» повністю потрапив у забуття, а сам факт загибелі бургундських королів у рецепції ХХ ст. розцінювався як вираз вірності, героїчної мужності й сміливості. Виходячи з цього, ідеологічна пропаганда підносила «Пісню про нібелунгів» до свого роду «вітчизняної Біблії», що демонструвала героїчний смисл, непохитну стійкість, надлюдську сміливість, відвагу та добровільне пожертвування заради честі й обов'язку.

Свою ідею расової переваги й одночасно негативне ставлення до християнства ідеологи фашизму обґрунтовували тим, що історія завжди являла собою боротьбу двох рас: іудейсько-сирійсько-римської та арійської північноєвропейської (нордичної), які втілили в собі різні типи народів. Оскільки в результаті історичного розвитку перемогла перша (нижча) раса, яка нав'язала Європі цінності своєї рабської моралі, то потрібна радикальна ломка цінностей, у результаті якої честь і обов'язок будуть поставлені понад усе. Як стверджував А. Розенберг, необхідне національне відродження через «міф крові» і «міф вільної душі».

Рейхсміністр Герман Герінг підніс міф про нібелунгів на вищий ступінь святості, порівнявши битву за Сталінград із битвою нібелунгів у замку Етцеля; повне знищення цілої армії було таким чином презентоване як «героїчна самопожертва».

Той факт, що трагічна загибель племені нібелунгів пророкувала занепад Третього рейху, не розцінювався ідеологами як внутрішнє протиріччя: песимістична альтернатива береться до уваги вже в книзі Адольфа Гітлера «Моя боротьба» (Mein Kampf) [2] («Німеччина або переможе, або припинить своє існування») й із самого початку включає в себе індивідуальне очікування смерті («Завтра ми йдемо на смерть», – одна з ранніх пісень німецьких штурмовиків).

Ідеолог нацизму Альфред Розенберг у книзі «Міф ХХ століття» (1929) [4], яка вважається культовою книгою нацистів, наголошує, що цінність міфу про

нібелунгів ґрунтується на внутрішньому праві, на визнанні внутрішньої цінності характеру. Він змальовує, як вольові натури зустрічаються у трагічній необхідності, як вина і спокутування породжують нову провину, як честь бореться проти честі, вірність проти вірності, як усе це символічно втілюється у людських характерах. Отже, міф про нібелунгів демонструє потужне відображення нордично-германської суті, яка формується в процесі розвитку германського національно-історичного епосу.

Водночас із давньогерманським епосом про нібелунгів нацистські ідеологи активно популяризували його авторські «неоверсії»: трагедію Ф. Геббеля «Нібелунґи» та музичну драму Р. Ваґнера «Перстень нібелунґа». Так, трилогія Ф. Геббеля «Нібелунґи» за традиціями німецького Просвітництва розглядалася в нерозривному взаємозв'язку з німецьким національним характером, репрезентантами якого виступали бургундські королі як типологічний приклад нащадкам. Драматург свідомо підтримував таку рецепцію його інтерпретації міфологічного матеріалу. На першому читанні драми у Відні Ф. Геббель, за словами очевидців, свідомо грав на націоналістичній клавіатурі свого часу, називаючи «Пісню про нібелунґів» «найсильнішим з усіх оспівувань німецької сили й німецької вірності», пропонуючи рецепцію своєї трилогії у смислі панівної націоналістичної тенденції [4, с. 452]. Хоча насправді у драматичній структурі Геббелевого твору не відчувається прямого уславлення прадавніх німецьких чеснот, вони осмислюються автором діалектично. Оригінальність трилогії Ф. Геббеля полягає в тому, що вказаний національний характер у межах його концепції трагедії ставав необхідною причиною невідворотної катастрофи. На думку митця, позбавлений критики національний характер і в XIX ст. реалізувався «як детермінант невідвратно трагічного ходу німецької історії, як «німецька трагедія» у широкому смислі цього слова» [4, с. 458]. Прочитання трилогії Ф. Геббеля «Нібелунґи» під кутом зору есхатологічної естетики дозволяє інтегрувати її в національно-апокаліптичний дискурс. Драматург надає апокаліптичним мотивам історичні конотації, трансформуючи образи «Об'явлення» відповідно до драматичних сторінок національної історії. Есхатологічні мотиви не зводяться тільки до апокаліптичних видінь, вони набувають значення руху (метаморфози) до нового першопочатку. Загибель героїчних персонажів трагедії (Нібелунґів, Етцеля та його війська) разом із трагічними нотами містить надії на воскресіння й вічне життя, а також віру в Господнє спасіння. Віталістичний есхатологізм становить основу Геббелевої міфопоетики. У реалізації есхатологічної міфологеми поет наголошує не на страхіттях Божої карі, а на моменті зародження нового життя, оновлення дійсності.

«Неоверсія» Р. Ваґнера є багатозначною, оскільки, з одного боку, піднімає міф про нібелунґів до духовного обширу християнства, з іншого – заперечує верховність богів над світом людей. Метою Р. Ваґнера було створити новий міф, у якому з появою вільної людини боги підуть у забуття. Його мистецтво повинне стати релігією, центром якої буде обожествління людини, що митець і намагався реалізувати в тетралогії «Перстень нібелунґа». Нацистським ідеологам імпонувала ідея Р. Ваґнера створити нову релігію (недаремно А. Гітлер називав Р. Ваґнера своїм учителем). За способами впливу на масову свідомість ідеологія

фашизму також прагнула стати «релігійною концепцією», спираючись на систему культових відносин, у якій людина розглядається в її внутрішніх зв'язках із вищим законом. Культовий характер ідеологічної системи фашизму визначався міфологічними доктринами, формуванням емоцій і підсвідомості мас через відпрацьований у віках механізм ритуальних дій. У цьому плані тетралогія Р. Вагнера була їй співзвучною, оскільки митець мав задум використати міфічні перекази як матеріальну основу циклу сценічних фестивальних драм (на кшталт давньогрецьких), утілених у музичній формі. Його твори включають у себе екстатично-магічні елементи реально, навіть патетично, а не як «гру», його мета – зображення абсолютної людської природи, яку неможливо «впізнати» у сучасній літературі [1, с. 186].

За словами Кріста Нікольса, культ смерті, напружена істерична патетика, закликання атавістичних, «глибинних» імпульсів душі, свого роду некрофілія вкупі з поетизацією германства: апологією національного духу, нордичної прямоти, непохитної героїки – ось що заворожувало фюрера у Вагнері. Щодо історичного виправдання Р. Вагнера, слід відзначити, що великий композитор помер за п'ятдесят років до приходу нацистів до влади, і, звісно, ніяк не міг із ними співпрацювати. Його статті та музичні твори дуже шанувалися німецькими соціал-націоналістами, однак Р. Вагнер теж не уникнув їхнього гніву. Третій рейх заборонив до постановки тетралогію «Перстень нібелунга», коли А. Гітлер зрозумів, що в ній Р. Вагнер закликав до загальної любові, до відмови від насильства і тоталітарного режиму, тобто до речей, прямо протилежних ідеології нацизму.

Аналізуючи твори зазначених авторів, слід відзначити, що, незважаючи на один і той же міфічний сюжет, митці по-різному підійшли до його драматизації. Так, Ф. Геббель у трилогії «Нібелунги» використовує німецьку міфологію імпліцитно, як «фундамент суто людської трагедії» [4, с. 452]. Наслідуючи риси естетики романтизму, драматург звертається до міфологічного змісту в жанрі трагедії, намагаючись вивести з початкового хаосу справжню гармонію, яка повинна «наповнити» глядача й викликати катарсис. У Р. Вагнера евристична цінність німецької міфології представлена експліцитно. Хибній, інтелектуально сконструйованій «монументальності» сучасного мистецтва митець протиставляє музичну драму, яка відображає життя у його первісній природі. Орієнтиром для художньої образності Р. Вагнера став міф, який автор, відповідно до естетики доби, розглядає як «народну поезію» прадавніх часів. Образи тетралогії Р. Вагнера поєднують у собі історію, міфологію та антропологію, оскільки митець відкриває «прекрасну людину» у «глибокій старовині», «на основі старого давньогерманського міфу» [1, с. 132]. Його бажання зробити зрозумілим «великий взаємозв'язок відносин» як «просто осяжну єдність» спонукає митця до творчого опрацювання міфу.

Провідну роль в актуалізованій відповідно до потреб часу рецепції стародавніх міфів відіграє її історичне спрямування. Однак, якщо «Нібелунги» Ф. Геббеля вважають зразком пошуку німецької національної ідентичності (у руслі його головної гіпотези «пантрагічного закону» розвитку світу), то «Перстень нібелунга» Р. Вагнера називають пророкуванням революції. Хоча Р. Вагнер, провіщуючи віддалені часи, не міг реально зобразити новий післяреволюційний

світ, уявляючи його в наївній міфологічній формі, він був упевнений, що «лише Революція, а не *Реставрація*» (курсив автора) може дати людству справжній твір мистецтва [1, с. 129].

Таким чином, проаналізувавши історію рецепції міфу про нібелунгів у Німеччині XIX – XX ст., а саме у творчості Ф. Геббеля й Р. Вагнера, ми дійшли висновку, що слід «реабілітувати» обох митців перед нащадками від нацистських квазіінтерпретацій. Ми вважаємо, що будь-які ідеологічні фікції треба вивчати й викривати – це є своєрідна «екологія культури», інакше оті фікції реанімуються та віталізуються.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вагнер Р. Избранные работы : пер. с нем. / Рихард Вагнер ; сост. и коммент. И. А. Барсовой, С. А. Ошерова ; вступит. статья А. Ф. Лосева. – М. : Искусство, 1978. – 695 с. – (История эстетики в памятниках и документах).
2. Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер. – М. : Т-Око, 1993.
3. Новикова М. А. Патриотический дискурс : мифы и контрмифы / М. А. Новикова // Актуальні проблеми та перспективи дослідження літератури зарубіжних країн : зб. наук. праць. – Сімферополь, 2010. – Вип. 2. – С. 264–270.
4. Розенберг А. Миф XX века. Опыт духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг. – Таллинн, 1998.
5. Hebbel F. Werke. Band 1–5 [Hg. von Gerhard Fricke, Werner Keller u. Karl Pörnbacher] / Friedrich Hebbel. – München : Hanser, 1963 – 67 s.
6. Gervinus G. Handbuch der Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen / Georg Gottfried Gervinus. – Leipzig, 1842. – 328 s.
7. Schlegel A. W. Vorlesungen über deutsche Literatur und Kunst. Dritter Teil (1803-04) / August Wilhelm Schlegel // Geschichte der romantischen Literatur. [Hrsg. Von J. Minor]. – Heilbronn, 1884. – S. 671.
8. Vischer F. Th. Ästhetik oder Wissenschaft des Schönen. Bd 1-6 /Friedrich Theodor Vischer. – Hildesheim, 1975.
9. Wiwjorra I. Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumsforschung des 19. Jahrhunderts / Ingo Wiwjorra. – Darmstadt, 2006. – 309 s.

ЕЛЕНА КОБЗАРЬ

МИФ О НИБЕЛУНГАХ: РЕЦЕПЦИЯ, ТРАНСФОРМАЦИЯ, ИДЕОЛОГИЯ

В статье исследуются рецепция и трансформация мифа о нибелунгах в немецкой идеологии и культуре XIX – XX вв., которые развивались в двух направлениях: культурно-эстетическом и политико-идеологическом. Рассмотрены причины использования неоверсий мифа в фашистской идеологии, пытавшейся с его помощью узаконить верховенство немецкой нации в Европе.

Ключевые слова: миф, рецепция, трансформация, идеология, неоверсия.

ELENA KOBZAR

THE MYTH OF THE NIBELUNGS: RECEPTION, TRANSFORMATION, IDEOLOGY

The article deals with the reception and transformation of the myth about the Nibelungs in the German ideology and culture of the XIX - XX centuries, which evolved in two directions: cultural-aesthetic and political-ideological. The reasons for the use of myth's new versions of fascist's ideology, which tried to use it to legitimize the rule of the German nation in Europe are examined in this article.

Key words: myth, reception, transformation, ideology, new versions.

Одержано 21.06.2013 р.